

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Вісник
Східноукраїнського
національного
університету
імені Володимира Даля
№5(63)

Луганськ - 2003

**ВІСНИК
СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

№5(63) 2003

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНО У 1996 РОЦІ
ВИХІД З ДРУКУ -ДВНАДЦЯТЬ РАЗІВ
НАРІК

Засновник
Східноукраїнський державний
університет

Журнал зареєстровано Міністерством
України у справах преси та інформації.
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 2411 від 19.12.96 р.

Журнал включено до Переліків наукових видань ВАК України № 2 (Бюл. ВАК №5 (13) 1999 р.) та № 3 (бюл. ВАК №6 (14) 1999 р.), в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з *технічних, історичних та економічних наук* відповідно.

Головна редакційна колегія: Голубенко О.Л., докт. техн. наук (головний редактор), Андрющук А.О., канд. техн. наук (відповідальний секретар), Будіков Л.Я., докт. техн. наук, Бузько І.Р., докт. екон. наук, Голубничий П.І., докт. фіз.-мат. наук (заступник головного редактора), Гончаров В.М., докт. екон. наук, Грібанов В.М., докт. техн. наук, Дорошко В.І., докт. техн. наук, Житна І.П., докт. екон. наук, Загірняк М.В., докт. техн. наук, Козаченко А.В., докт. екон. наук, Лазор Л.І., докт. юр. наук, Лещинський В.М., докт. техн. наук (Ізраїль), Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Ляпін З.Ф., канд. екон. наук (Ізраїль), Нагорний Б.Г., докт. соціол. наук, Рач В.А., докт. техн. наук, Рей Р.І., докт. техн. наук, Решетнікова І.Л., докт. екон. наук, Смирний М.Ф., докт. техн. наук (заступник головного редактора), Суханцева В.К., докт. філос. наук, Третьяченко В.В., докт. психол. наук, Тюпало М.Ф., докт. хім. наук, Уваров Є.П., канд. техн. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Шаповалов В.І., докт. техн. наук, Шевченко Г.П., член-кор. Академії педагогічних наук України, докт. пед. наук.

Відповідальний за випуск: д.і.н., проф. В.Ф.Литвиненко

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 2 від 4 листопада 2003 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2003

© East Ukrainian National University name after Vladimir Dal, 2003

V I S N I K
OF THE EAST UKRAINIAN
NATIONAL UNIVERSITY
NAME AFTER VLADIMIR DAL

No 5(63) 2003
SCIENTIFIC JOURNAL
ESTABLISHED IN 1996
IT IS ISSUED FIVE TIMES A YEAR

East Ukrainian State University

**Registered by the Ministry of Ukraine for
Press and Information
Registration Certificate**
KB №2411 dated 19.12.96

18.Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. - Т. 41, 4. VIII. - С. 236.

19.Ветеринарная энциклопедия: в 6 т./ Гл. ред. К.И.Скрябин. - М.: Изд-во "Советская энциклопедия", 1973. - Т. 4. - С. 543-544.

20.Энциклопедия виноградарства: в 3 т. /Гл. ред. А.И.Тимуш;редколлегия А.С.Субботович и др. - Кишинев: Гл. ред. Молд. Сов. Энциклопедии, 1986. -1.2.- С. 308.

УДК94(477)"12/15"

Юрченко О.В. .

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII - XVI СТ.

Розглядаються природно-географічні умови території Переяславщини в період із середини XIII ст. п до кінця XVI ст.: клімат, ґрунти, рельєф, гідрографічна сітка, твариний та рослинний світ.

Складно переоцінити роль природного середовища у життєдіяльності людства, особливо давніх епох. Глобальні зміни клімату і місцеві природно-кліматичні екстремуми (посухи, повені, землетруси та ін.) впливали на різні сфери життя людей.

Процес реконструкції природних умов давно минулих епох складний і трудомісткий. Антропогенний вплив настільки знищив чи видозмінив природне середовище, що іноді важко зрозуміти, що тут було раніше. Тому в сучасній науковій літературі дана тема, на жаль, ще слабо досліджена. В контексті нашої статті найближче в цьому плані пов'язані праці О. В. Колибенка та М. М. Корінного по дослідженню природно-географічних умов Переяславщини і Переяславського князівства взагалі, хоча й стосуються часів Київської Русі [13; 14, 132-136]. Окремим аспектам природного середовища минулих епох, які певною мірою стосуються досліджуваної території, приділялася увага в роботах М. Г. Тимченка, О. П. Корнеєва, І. Є. Бучинського, Є. П. Борисенкова та В. М. Пасецького [5; 6; 15; 25].

Відразу зазначимо, що термін "Переяславщина" в подальшому вживатиметься для означення території Переяслав-Хмельницького району за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Для реконструкції ми користувалися сучасними топографічними картами і картами XVII-XIX ст., топографічними і географічними описами, документами та літописами, географічними описами мандрівників, археологічними матеріалами. Важливе значення для такого роду досліджень мають спогади місцевих жителів, які були свідками колишнього природного розмаїття, що існувало з давніх часів і було змінене лише протягом останніх десятиліть XX ст.*

Важливу роль мають дані топонімії, оскільки вони дозволяють локалізувати знищені людською діяльністю водні і лісові об'єкти, реконструювати

* Автор висловлює щирю подяку В.П.Ткаченку, 1927 р. н., і М.П.Толочку, 1927 р. н., за консультації при написанні статті.

СТАТТІ

рослинний і тваринний світ даної місцевості в попередні століття (наприклад Лататне, Очеретувате, Липняк, Соснова, Діброва, В'юнищета багато ін.).

Маючи площу 1,5 тис. кв. км, Переяславщина лежить в межах Придніпровської низовини. За фізико-географічним районуванням вказана територія входить до Лісостепової зони Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції Північно-Дніпровської терасової низовинної області, до якої входять Бориспільсько-Баришівський, Процівсько-Ліпльавський, Золотонісько-Чорнобаївський райони [7, 25; 26, 271]. Місцевість являє собою дві ландшафтні зони: заплава і борова тераса р. Дніпро та частина заболоченої, широкої долини р. Трубіж відповідають ландшафтам поліського типу, вся інша площа близька до степового ландшафту з невеликими ділянками лісу.

Загальний орографічний план регіону визначається особливостями його геоструктури. Найбільш підвищені частини поверхні Правобережжя р. Дніпра збігаються з районом поширення Українського кристалічного щита, а протилежні лівобережні придніпровські райони, де спостерігається помітне загальне зниження поверхні, геоструктурно відповідають його північно-східному схилу. Тут докембрійський фундамент ускладнений тектонічними розломами, скидами, ступінчасто опускається в бік осьової частини Дніпровсько-Донецької западини. Порівняно різке занурення щита простежується на схід від лінії Переяслав-Хмельницький - Остер - Янів. Кристалічні породи занурюються на значні глибини під товщі порід осадового комплексу пізніших геологічних систем [21, 9, 11-12].

Поверхню та основні елементи рельєфу місцевості формують давні тераси р.Дніпро, які тягнуться вздовж його річища - заплавна, борова, лесова, моренна. Перші три складають переважну частину регіону. Заплава і перша надзаплавна (борова) тераса складені алювіальними пісками, супісями та суглинками. Відносна висота над руслом Дніпра сягає 10-15 м. В їх межах формування рельєфу пов'язане з русловими процесами та еоловою переробкою алювію. Поверхня заплавно-борового району відрізняється горбистим рельєфом. Широко тут представлені елементи еолової морфоскульптури (дюни, горби, піщані пасма та гриви), що чергуються із заболоченими старичними пониженнями (протоки, старичні рукави, старики) та котловинами видування, що розчленовують його на окремі масиви [21, 20, 47-48].

Друга надзаплавна тераса характеризується значною шириною в межах Переяслав-Хмельницького р-ну з відносною висотою 20-25 м. Вона складена різноманітними антропогеновими відкладами, перекритими лесовими породами. Поверхня тераси розчленована долинами притоків рр. Дніпра та Трубежа, а також поодинокими балками та ярами. Досить часто зустрічаються блюдцеподібні пониження. Проте на окремих ділянках лесової тераси блюдця видовженої форми, з'єднуючись, утворюють понижені ланцюги. Найбільше їх на ділянках з малим нахилом при відсутності поверхневого стоку. Численні великі улоговини, давньодолинні пониження і напівзамкнені западини визначають хвилястий характер терасової поверхні. В межиріччі Дніпра-Трубежу проходить долиноподібне пониження, яке починається за межами Броварського р-ну і тягнеться до Переяслав-Хмельницького. У південній частині воно успадковане р. Альтюю [21, 48-50].

Плато третьої надзаплавної тераси займає східну частину території, це її найвища ділянка. Відносна висота над рівнем р. Дніпра 30-45 м. Тераса часто розглядається як моренна, оскільки в її геологічній будові бере участь валунний суглинок, перекритий товщею лесу. Долина р. Супою і долини його притоків

розчленовують рівнинну поверхню моренної тераси. В загальному плані рівнинність поверхні тераси порушується помітними в рельєфі пологими пасмоподібними підвищеннями та улоговинами. На правобережжі р. Супою краї тераси порізані численними ярами, які в меншій кількості зустрічаються й по всій іншій її площі [21, 50-51, 226].

Поверхневі води краю представлені річками, озерами, болотами. Переяславщина має достатньо густу гідрографічну сітку, тісно пов'язану з системою найголовнішої водної артерії України - р. Дніпро. Важливу роль у розвитку річкової сітки району відіграє рельєф. Поверхня басейнів річок має незначний нахил і велику кількість безстічних площ [21, 68]. Відбувається затримування поверхневих вод, які в більшості не приймають участі у формуванні річкового стоку. Основним джерелом живлення водних об'єктів є сніговий покрив, ґрунтове та дощове живлення. Дощове живлення в основному має вплив на малі водні об'єкти [21, 69]. Нижче подаємо коротку характеристику основних рік району.

Дніпро - типова рівнинна річка, яка протікає територіями Російської Федерації, Білорусі та України, є третьою по довжині і площі басейну рікою Європи [9, 55-56; 23, 172]. довжина - 2201 км (в межах України 981 км), площа басейну 504 тис. кв. км. Нижче Києва долина асиметрична: праві схили круті, ліві пологі з розвинутою заболоченою заплавою [16, 325; 21, 8, 46]. Річище звивисте з багатьма рукавами, островами, мілинами, перекатами. Водний режим мішаний з чітко вираженими весняною повінню (в кінці квітня), літньою меженню (з кількома періодичними дощовими паводками), осінніми дощовими паводками та зимовою меженню [21, 69-70]. Льодостав починається в грудні і триває до березня - квітня [16, 328; 21, 73-74]. До затоплення водами Канівського водосховища заплава р. Дніпро мала велику кількість рукавів, заток, стариць, озер, боліт, струмків, які у весняний період затоплювалися дніпровими водами [17, 67-68, 77-79, 167-168; 18, 172-173].

Трубіж - ріка в Козелецькому (Чернігівська обл.), Броварському, Барішівському, Переяслав-Хмельницькому (Київська обл.) р-нах, ліва притока р. Дніпро. Довжина - 113 км, площа басейну - 4700 кв. км [21, 69]. Русло ріки звивисте, в кількох місцях розпадається на рукави. Заплава Трубежа досить широка (0,5 - 3 км) і майже вдовж всього русла була заболочена, про що свідчать поклади торфу [21, 51-52]. За ступенем заболоченості р. Трубіж займала перше місце серед інших рік Київської обл. (окрім р. Дніпро) [21, 69]. Льодостав починається в кінці листопада - на початку грудня, тримаючись до другої половини березня [29, 308].

Супій - ріка в Згурівському, Яготинському, Переяслав-Хмельницькому (Київська обл.), Драбівському, Золотоніському (Черкаська обл.) р-нах, ліва притока р. Дніпро. Довжина - 144 км, площа водозбору - 2165 кв. км [21, 69]. Болотиста заплава, яка весною часто повністю затоплювалася, досягала ширини 2-2,5 км і більше [18, 171; 21, 52]. Заболоченістю заплави р. Супій поступається лише р. Трубіж [21, 69]. Вона мала острови в кількох місцях [17, 215; 18, 209]. Замерзає в останній декаді листопада, скресає в другій половині березня [1, 252].

Броварка - типова степова річка в Золотоніському (Черкаська обл.) та Переяслав-Хмельницькому (Київська обл.) р-нах, ліва притока р. Трубіж. Довжина 52 км, площа водозбору 338 кв. км [20, 128; 23, 70]. Річище звивисте, з повільною течією та заболоченими берегами. З нижньою течією р. Броварки (хут.

СТАТТІ

Мар'янівка) пов'язується гідронім Вингуля литовського походження, від слова "вінгіс" - "змія, звивина, заворот", що яскраво підкреслює форму річища [12, 50]. Живлення мішане (на весну припадає 70 % річного стоку) [20, 128]. Замерзає з середини листопада, скресає в березні.

Долиною р. Броварки, вздовж її правого берега, простягався пояс степових боліт ("рокит") та замкнутих блюдцеподібних понижень ("долин"), більшість яких знищено в 70-х рр. ХХ ст. Він починається від сучасного, с Броварки Золотоніського р-ну (Черкаська обл.), поступово розширюючись між с Тарасівка, Пологи-Яненки, Улянівка, Пологи-Чобітьки (старі) і Пологи-Вергуни. Кінцевого й максимального розширення досягає по лінії с. Лецьки - с.Виповзки - с.Помоклі. Навесні, під час повеней, велика маса води заливала значні простори заболочених територій. Саме в цей час "рокити" і більшість озер-"долин" становили одне ціле або ж сполучалися численними протоками між собою і р. Броваркою. Влітку більшість водойм пересихало, вода затримувалася лише в глибоких "долинах" і в таких же ділянках "рокит". Внаслідок високого положення підземних вод, що викликає засолення ґрунтів, місцевість отримала назву Солонці [11, 47]. Аналіз літописних згадок дозволяє бачити в р. Броварці і пов'язаній з нею системі боліт та озер давньоруський гідронім Стряков [10,130].

Альта - ріка в Бориспільському і Переяслав-Хмельницькому р-нах Київської обл., права притока р. Трубіж. Довжина 42 км, площа водозбору 525 кв. км. Замерзає наприкінці листопада, скресає в середині березня [9, 70; 23, 240; 28,107]. Береги заболочені.

На території Переяславщини протікають також невеликі річки - Сара (права притока р. Супій), Булатиця (ліва притока р. Карань), Іква (права притока р. Карань), Гатка (права притока р. Броварки), дрібні заболочені струмки - Гнилка, Тиха, Бибша, Кириковка (нині осушені) [13, 42]. Значна кількість озерець і боліт займала надзаплавні тераси р. Дніпра [11; 17, 210, 214, 227-228; 18, 173]. На степових ділянках розкидані численні "долини", на що свого часу вказував В. В. Докучаєв [8, 185]. Вони розміщувалися нерівномірно - найбільша скупченість "долин" припадала на долину р. Броварки, а на іншій території району вони розміщувалися розсіяно.

Кліматичні умови Переяславщини, як і будь-якої іншої території, формуються внаслідок взаємодії основних кліматоутворюючих факторів; сонячної радіації, атмосферної циркуляції та земної поверхні. Середня температура січня для широти 50° північної півкулі дорівнює -8° С, середня температура липня перевищує +18° С [6, 57, 61]. Період з температурою понад +10° С становить 155 днів, понад 0° С - 244 дні [21, 58; 30, 23]. Опадів випадає 490 мм на рік, висота снігового покриву становить 25-30 см. Переважають напрямки вітрів у січні - західний, у липні - північно-західний. Район входить до тієї частини Київщини, яка має 95 днів без сонця за рік (понад 1900 годин сонячного світла). У кліматичному відношенні Переяславщина належить до помірно зволоженої теплої агрокліматичної зони [7,19].

Існує певна і очевидно досить значна розбіжність між сучасним кліматом та кліматом досліджуваного періоду. Сучасна методика кліматологічних досліджень дозволяє в сукупності з іншими науками реконструювати особливості клімату певних територій у визначені часові проміжки. Не можна однозначно стверджувати, що клімат Дніпровського Лівобережжя за останні 2 тис. років суттєво не змінився [14, 132].

У XIII-XVI ст. в Україні визначається перехід від малого кліматичного оптимуму (IX-XII ст.) до малого льодовикового періоду (XV-XVIII ст.). У XIII ст.

спостерігається вологий проміжок, про що свідчить мінімум сухості [6, 86]. Хоч необхідно критично ставитися до зниженого індексу посушливості, оскільки в цей період спостерігається різке зменшення кількості багатоводних сезонів р. Дніпро і помітне збільшення кількості маловодних [6, 86,89]. В останній третині XIII ст. кількість екстремальних явищ як у Західній Європі, так і в Руських землях знову зростає, особливо в 60-х - початку 70-х рр. Це призвело до недороду і сильного голоду. Збільшується кількість маловодних сезонів. У XIV ст. крива посушливості стрімко зростала, хоч і не досягала максимуму XI ст. [6, 86]. Таким чином, XIV ст. можна охарактеризувати як період з перевагою сухої, жаркої погоди влітку, помірними та м'якими зимами [5, 178; 6, 86,93]. Лише в останній чверті XIV ст. спостерігається загальне похолодання [5, 178-179, 282-284]. Писемні джерела XV ст. найбільш часто фіксують надзвичайні метеорологічні явища [6, 84].

Початок малого льодовикового періоду характеризується загальним погіршенням клімату, яке починалося ще з XIV ст. В писемних джерелах XV ст. дуже часто зустрічаються згадки надзвичайних метеорологічних явищ у порівнянні з попередніми століттями [6, 84]. Рівень сухості був нижчим ніж у XIV ст. та. Саме століття відрізнялося насиченістю сухими літніми періодами, хоч взагалі на нього припадала наступна волога фаза [6, 87]. Протягом XV ст. проходить спад маловодних сезонів на р. Дніпро з відповідним збільшенням багатоводних, які поступово зростали з кінця XIII ст. [6, 86, 89, 93]. Високе положення води в Дніпрі згубно вплинуло на життя і господарство мешканців його заплави. Саме в XV ст. на відомому поселенні Комарівка, за свідченнями археологічних матеріалів, згасає життя через зміну водного режиму ріки, оскільки безпосередньої татарської загрози йому, очевидно, не існувало [3, 98]. Жителі переселились в район сучасного с Комарівка, хоч навіть в першій половині XX ст. розливи р. Дніпра (особливо весняні повені) завдавали значних матеріальних втрат. В наступні століття спостерігається поступове зменшення кількості багатоводних сезонів [6, 86]. З XV ст. спостерігається пониження температурного режиму, яке припиниться на початку XIX ст. З XVI по XVIII ст. крива індексу сухості йде вгору, однак в ступені зволоженості Руської рівнини непомітно значних відхилень від XV ст. [6, 86-87, 94].

Але переважна більшість сучасних дослідників клімату вважає, що на умови існування людини, економіку й соціальне життя суспільств впливали не зміни середніх кліматичних умов (до яких вони поступово пристосовуються), а головним чином зміна повторюваності та інтенсивності кліматичних аномалій, природних екстремумів чи погодних умов [5, 84].

Досліджуючи у XIX ст. ґрунти Полтавської губернії, в тому числі й Переяславського повіту, В.В. Докучаєв дійшов важливих висновків щодо поширення різних типів ґрунтів та взаємозв'язку між складом цих ґрунтів і характером рослинного покриву, що вкривав їх у попередні епохи. Лісові ґрунти губернії - дерново-підзолисті та сірі лісові - чітко вказують на розміщення в минулому великих масивів лісу, хоч їх тут може зараз зовсім не бути або залишилося кілька острівців [8, 189]. Типові ж чорноземи так само позначають межі поширення трав'янистої рослинності, що вкривала вирівняні вододільні ділянки у вигляді лучних степів. Завдяки цьому ми можемо до дрібниць реконструювати геоботанічну ситуацію в межах району. В попередній, давньоруський, період степові чорноземні ділянки Переяславщини зазнавали інтенсивного впливу людини, тоді як з другої половини XIII-XVI ст., внаслідок часткового переселення населення в заплаву р. Дніпро та інші більш захищені

СТАТТІ

природою місця, вони поступово повернулися до первісного стану. Лише колонізація Лівобережної України з другої половини XVI-XVIII ст. знову призвела до активного використання степів Переяславщини. Характеризуючи степи Полтавської губернії, В.В. Докучаєв відзначав, що тепер від них "залишилися тільки жалюгідні рештки" [8, 195]. Власне такі випадково збережені ділянки реліктового степу Переяславщини дозволяють скласти уявлення про його флору попередніх часів. Як приклад можна вказати схили другої надзаплавної тераси лівого берега р. Дніпро біля с. Стовп'яги та південніше с. Циблі. Недоторкані степові ділянки збереглися на правому березі р. Супій, зокрема біля с. Ташань й далі вниз за течією вздовж с. Каленики Золотоніського р-ну (Черкаська обл.) [13, 43]. Характерною ознакою давніх степових ландшафтів є великі скутнення курганів на території Переяслав-Хмельницького і ряду сусідніх з ним районів, які розміщені на другій і третій надзаплавних терасах. Оскільки давні земляні споруди - великі кургани, "майдани", "змійові" вали - як правило, не розорювалися, то вони, окрім історико-культурної цінності, мають й природничу, зберігаючи на собі флору, що була широко поширена в досліджуваній період. Зупинимося на кількох з них. Північну та північно-східну частину Переяславщини разом з околицями репрезентує курган Роблена могила, розташований за 2 км від с. Переяславське, з правої сторони автомобільного шляху Переяславське-Переяслав-Хмельницький, а також "майдан" Вибла могила біля с. Семенівка Барішівського р-ну (Київська обл.) [13, 43]. Південну та південно-східну територію представляє курган Розгребина могила, розташований між с. Лецьки та Пологи-Чобітьки, за 30 м від автошляху Переяслав-Хмельницький - Пологи-Яненки, і курган Соболева могила, розташований за 1,3 км ліворуч від автошляху Переяслав-Хмельницький - Ташань на місці знівельованого відрізка Малого валу.

Рівнинний рельєф цих просторів з численими замкнутими западинами та зниженнями сприяв затримуванню вод і засоленню ґрунтів та розвитку процесів заболочення [21, 158]. У степовій частині Переяслав-Хмельницького р-ну (межіріччя рр. Дніпро-Трубіж-Супій), на лучно-чорноземних та лучно-содово-солончакуватих ґрунтах панувала трав'яниста рослинність у вигляді лучних степів чи остепнених луків з великою кількістю солончакових фітоценозів. Яскраво це виражено вздовж правого берега р. Броварки. В заплаві Дніпра розташована смуга болотистих лук, які займають глибокі дуже зволожені зниження навколо озер та проток. Болотисті луки представлені тут крупнозлаковими, крупноосоковими, дрібноосоковими та крупнорізотравними формаціями [21, 157]. Типовими рослинами місцевих водойм є очерет звичайний, півники болотні, рогіз вузьколистий, калюжниця болотна і частуха подорожникова. В заплаві р. Дніпра, у верхів'ях р. Броварки та озерах біля с. Студеники зустрічаються зарості зараз рідкісного латаття білого. Відрізки русел Супою, Броварки, Трубежу, Альти займали густі зарості очерету, що спостерігається і до сьогодні [19, 171-172]. Великі площі боліт-"оки́т" та озерецько-долин заросли однорідною водною рослинністю, що складалася виключно з сусаку зонтичного і водяного горіха. У великих заболочених озерах в околицях с. Тарасівка існували плавні, утворені внаслідок багаторічного накопичення на поверхні нерухомих решток відмерлих рослин, пронизаних сильними кореневищами очерету. В цей час на Україні й, зокрема на Переяславщині, поширюється нова рослина - айр тростиновий, який крім багатьох місцевих назв мав ще одну специфічну - "татарське зілля". Вважається, що поширенню цієї рослини сприяли татарські вершники, які під час походів брали кореневища айру

з собою, вживаючи в їжу. У Західну Європу аїр вперше потрапив на початку XVI ст. з Османської імперії [22, 141, 158]. Але на Україні ця рослина з'явилася, мабуть, набагато раніше. Торфо-сфагнові болота були острівцями домінуючої тут поліської флори серед звичних ландшафтів Лісостепу. Зокрема, в заболоченій заплаві р. Трубіж і в навколишньому лісі біля с. Пристроми поширені зарості журавлини звичайної, рідкісної для регіону. Великі площі низинних трав'яних та торф'яних боліт разом із заплавними луками тягнулися вздовж р. Дніпро по заплавної та боровій терасах, а також вздовж обох берегів р. Супій, Трубіж, Карань. Найбільш типовою рослинністю долинних боліт р. Супою і Трубежа є група асоціацій осоково-гіпнових боліт. Менші площі займають угруповання невисоких широколистих трав'янистих рослин та очерету, рогізу тощо [21, 161]. Болота вздовж річки Карань, площею 6540 га, відносять до гіпново-осокових боліт, на яких переважали основні комплекси рослинності: гіпново-осоковий (переважаючий) і осоковий [21, 160]. Важкопрохідні болота були серйозною природною перешкодою степовикам, слугували сховищем для землеробського населення, в болотах видобували лімоніт - болотну руду, яка використовувалася як сировина для металургійного ремесла [3, 44].

Лісові масиви Переяславщини займали значні площі на сірих, темно-сірих і піщаних ґрунтах [7, 22]. Вони займали лише дренавану поверхню, а на інших просторах весь час панувала лучна рослинність [21, 98]. В давньоруський час, як і чорноземні степи, вони зазнають активного впливу місцевого населення. До початку колонізації краю в кінці XIV ст., зважаючи на мінімальний антропогенний тиск, ліси поступово відновлюються. Інтенсивна вирубка лісів розпочинається в XVII-XVIII ст., коли Лівобережна Україна стає центром селітроваріння, поташного, гончарного і гутного виробництва, що вимагали великої кількості дерева [14, 298]. Ліси з переважанням сосни і дуба займали північну частину досліджуваної місцевості в межиріччі Трубежа й Супою. Аналогічного складу лісові масиви займали долину р. Трубіж суцільними чи переривчастими смугами. Дубово-соснові ліси тягнулися вздовж правого берега р. Супій. Великий лісовий масив існував у заплавно-боровій зоні р. Дніпро. Він починався навпроти Києва, проходив через Переяславщину, прямуючи на південь, що й підтверджує карта Г. Л. де Боплана першої чверті XVII ст. [24, 20-21]. Залишки цих лісів існують вздовж сучасного збережжя Канівського водосховища. В районі с. Хоцьки ліс виходив на лесову терасу, на що вказував у своїх дослідженнях В. В. Докучаєв [8,203]. Основними лісоутворюючими деревними породами заплавних лісів були сосна, дуб, береза, осика. До заболочених місцевостей тяжіли зарості вільхи клейкої та верби козячої. На пісках зустрічалися кущі шелюги. Ліси займали сухі острівні підвищення, високі дюнні утворення, могли розміщуватися в болотистих низинах, що підтверджується даними топоніміки. Наприклад, назви лісів в околицях с. Циблі - Суха Чернещина і Мокра Чернещина (затоплені водами Канівського водосховища) безпосередньо пояснювали топографічне положення. На степових просторах була розкидана велика кількість гаїв однорідного, а в більшості - мішаного складу (липа, клен, ясен, верба, дуб), що тяжіли до вологих понижень, заплав річок, струмків, схилів терас та ярів.

Ліси, як і болота, відігравали роль основної схованки місцевого українського населення від татар, які, як і їх попередники - половці XI - першої половини XIII ст., вважали себе господарями поля, уникаючи лісу. Особливо велике значення мала заплава р. Дніпро з важкопрохідною місцевістю. Саме тут збереглися поселення на зразок Комарівки, що виникли в давньоруський час з

населенням, яке, уникнувши знищення під час монголо-татарської навали, продовжувало розвивати культурні традиції Київської Русі. Крім цього, ліси постачали паливо, дешевий будівельний матеріал і матеріал для господарських знарядь, слугували місцем для полювання, бортництва та інших промислів.

Дуже важко реконструювати фауну Переяславщини даного часу, оскільки антропогенний вплив позначився на ній набагато сильніше, ніж на флорі. Негативну роль відіграє також бідність остеологічного матеріалу, оскільки планомірних розкопок на пізньосередньовічних поселеннях, на жаль, не проводилося. Виключення становить поселення поблизу с. Комарівка (затоплене водами Канівського водосховища), що знаходилося в заплаві Дніпра. Велика кількість кісток тварин на цьому селищі походить із заповнень господарських ям та жител [3, 38-44]. В більшості своїй вони належать домашній худобі. В меншій кількості зустрічаються кістки та луска риб. Спогади старожилів і знахідки риб'ячих кісток та луски доводять наскільки багатими на рибу були річки Переяславщини, насамперед рр. Дніпро, Трубіж, Супій, Броварка. Дніпру належала першість у видовій різноманітності іхтіофауни. Тут водилися : сом, щука, судак, окунь, лин, лящ, короп, карась, язь, в'юн, чехонь, осетрові та інші менш цінні породи риб [19, 42; 18, 63]. Інші річки й озера мали меншу чисельність видів (в основному це щука, окунь, лин, карась, в'юн).

Склад фауни досліджуваного періоду мало в чому змінився від попереднього давньоруського часу. Відсутність великої кількості населення сприяла збільшенню кількості популяції тварин аж до XVI ст. Основними промисловими тваринами продовжували залишатися європейський лось, благородний олень, дикий кабан, дика коза, козуля, вовк, лисиця, борсук, заєць-русак, бобер, видра, куниця, степовий тхір, ховрах, хом'як, білка, ласка та деякі інші тварини [2, 67]. Частина цих видів представлена викопними кістками з Комарівки : вовк - 4, козуля - 3, олень - 2, лисиця - 2, заєць - 1, дикий кабан - 2 особини [3, 108]. Залишки (роги) тура відомі з території давньоруського Переяслава, тому доцільно припустити, що в другій половині XIII - початку XVI ст. він ще займав панівне становище в Східній Європі. Цю думку підтверджують знахідки цих тварин у шарах XIII - XV ст. Новгороді. У литовських лісах тури відомі до XIV - XV ст., звістка, що на початку XVII ст. на півночі України мешкали тури, є у Г.Л. де Боплана [25, 23]. Посилення колонізаційних процесів у XVI ст. призвело до повного витіснення тура з Переяславщини і подальшого зменшення ареалу його існування на півночі та півдні України. Останній відомий тур загинув у Мазовецьких лісах біля с. Яктарівка в 1627 р., в XVII ст. зникають ці великі тварини й в Україні [15, 28].

Ареал ще двох цікавих, а зараз досить малочисельних, тварин - кулана та сайгака - в середньовіччі охоплював степові і лісостепові райони України. Залишки кулана у Вишгороді та на Десні, навпроти Троещини (Київ), а також знахідки сайгака на горі Киселівці (Київ), Воїні, Донецькому городищі, городищах Воронежського Подоння (IX - X ст.) та Старої Рязані вказують, що під час своїх сезонних міграцій тварини могли досягати північної межі лісостепу [15, 21; 25, 44]. Це дозволило В. І. Цалкіну розширити ареал сайгака до півночі лісостепу, але, як справедливо помітив М. Г. Тимченко, сайгак тут мешкав якщо й не постійно, то принаймні міг заходити степовими коридорами далеко в лісостеп на літній час [25, 44]. Можливо, у XIII - XV ст. кулани і сайгаки час від часу з'являлися на степових ділянках Переяславщини, як це було в давньоруські часи.

В заплавно-борових дніпровських лісах жили дикі кози, які часто виходили з лісу на луки лесової тераси, де ліси виходили із заплави на її плато¹. З чернігівських лісів до Переяславського повіту мігрували стада диких кіз та свиней, що відзначалося ще в ХІХ ст. [4, 58]. Постійними представниками степових ландшафтів межиріччя Трубежа - Супою були ховрахи, тушканчики великі (зникли протягом першої половини ХХ ст.), хом'яки і тепер рідкісні тарантули та махаони.

Сприятливі умови (велика кількість боліт, річки й озера) зумовили багатство і видову різноманітність місцевої орнітофауни. Зокрема, на р. Броварка та зв'язаною з нею системою боліт і озер звичайними мешканцями були: крижень, чирок свистунок, дика гуска, два види кроншнепів, бекас, чайка степова, норець, лиска, *болотяна курочка*, *сіра* чапля, один вид крачки, лелека білий, бугайчик, жайворонок польовий. Рідше зустрічалися лебідь-шипун, велика й мала білі чаплі. Схожа орнітофауна з деякими відмінностями населяла заплаву р. Дніпро та інші водойми краю [2, 67; 13, 43]. Через північні околиці Переяслава (с. Пристроми) проходили весняні міграційні шляхи дроф на південь.

Частими були нашествия сарани, яка завдавала значних збитків сільському господарству, особливо страждали посіви зернових. Однак літописці описували з них ті, які найгірніше відбилися в житті людей. Вторгнення саранових полчищ досягали Польщі і Білорусі (Пінськ, Мінськ, Брест) [5, 186, 310, 312]. Найбільше звісток по Україні маємо за ХVІ ст. (1531, 1534, 1541, 1542, 1579), при малочисельності, а то й відсутності їх за ХІІІ - ХV ст.; хоч це й не доводить відсутності сарани на українських землях цього періоду [5, 188, 260-304, 310-312, 319]. Знахідка на Комарівському селищі ножа для зрізання бджолиного стільника безпосередньо вказує на експлуатацію сімей диких лісових бджіл, які мешкали в лісах та гаях, і розвиток бортництва [3, 45].

Говорячи про зміну чисельності фауни, необхідно враховувати вплив на неї війн, що як і в давньоруський період, гальмували розвиток країни, значно затримуючи зростання землеробської культури, і зменшуючи, відповідно, нищівний вплив на природне середовище. В такі періоди популяція диких тварин значно зростала. Цьому сприяли природні умови і незначна густина місцевого населення в порівнянні з більш північними районами. Фактом наявності великої кількості дикого звіра на півдні Переяславщини є документи, які вказують, що й на початку ХVІ ст. головні звірині лови канівського замку велися в нижній течії р. Супій, а обов'язок для канівських мешканців приймати в них участь називався "супоївщина" [12, 52]. Досить слабко відобразилася на динаміці кількості тварини і поява вогнепальної зброї на Україні в 1389 р., оскільки вона не мала широкого розповсюдження.

Реконструкція своєрідних природно-географічних умов Переяславщини другої половини ХІІІ - ХVІ ст. дає нам можливість уявити умови життєдіяльності українського населення цього надзвичайно цікавого і важливого історико - географічного регіону в певний хронологічний проміжок його історії.

¹ Це явище можна спостерігати тепер в районі с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну (Київська обл.).

Література

1. Андрієнко Т.Л. Супій // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1993. - Т.3. - С.252.
2. Батушан О.Д., Сікорський М.І., Чепурний І.Ф. По землі Київській. Путівник-довідник. - К., 1963.-380 с.
3. Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х-ХV ст. - К: Наукова думка, 1995. - 111 с
4. Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. - Полтава, 1877. - 283 с.
5. Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. - М.: Мысль, 1988. - 283 с.
6. Бучинский И.Е. Климаты Украины в прошлом, настоящем и будущем. - К.: Гос. изд. сельскохоз. лит. УССР, 1963. - 308 с.
7. Географія Київської області. Атлас. - К.: Вид. КДУ, 1962. - 226 с.
8. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь // Избранные сочинения. - М.: Гос. изд. сельскохоз. лит., 1949. - Т.3. - С. 163-228.
9. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі /І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак/ під. ред. О.С. Стрижака. - К.: Наукова думка, 1985.-254 с.
10. Колибенко О.В., Колибенко О.В. Давньоруські топоніми Переяславщини // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. - Вип. 13. - С128-139.
11. Колибенко О.В., Коцур В.П. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. - Переяслав-Хмельницький, 1995. - 57 с
12. Колибенко О.В. Переяславщина під владою татар, у складі Великого Князства Литовського та Речі Посполитої // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). - Переяслав-Хмельницький, 1994. - 4.4. - С.45-53.
13. Колибенко О.В. Природно-географічні умови центральної Переяславщини у Х-ХІІІ ст. // Наукові записки з української історії. - К. - Переяслав-Хмельницький - Чернівці, 1998. - Вип. 5. - С.41-45.
14. Коринний Н.Н. Переяславская земля, X- первая половина XIII века. - К.: Наукова думка, 1992. -312 с.
15. Корнеев А.П. История промысла диких зверей на Украине. - К.: Изд. КГУ, 1953. - 37 с.
16. Левківський С.С. Дніпро // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1989. - Т.1. - С.325-328.
17. Луцицкий И.В. Сборник материалов для истории общины и общественных угодий в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавской губернии). - К., 1884. - 313 с.
18. Описи Київського намісництва 70-80 років ХVІІІ ст. - К.: Наукова думка, 1989. - 390 с.
19. Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст. - К.: Наукова думка, 1997. - 325 с.
20. Перехрест В.С. Броварка // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1989. - Т.1. - С.128.
21. Природа Київської області. - К.: Вид. КДУ, 1972. - 235 с
22. Рева М.Л., Рева Н.Н. Дикі істивні рослини України. - К.: Наукова думка, 1976. - 166 с
23. Словник гідронімів України /Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т. та ін. - К: Наукова думка, 1979. - 780 с
24. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676рр.) - К.: Вид. дім "Альтернативи", 1999. - Т.7. - 352 с
25. Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). - К.: Наукова думка, 1972. - 212 с.
26. Шищенко П.Г. Лівобережно-Дніпровська Лісостепова фізико-географічна провінція // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1990. - Т. 2. - С.271.
27. Яковенко Ю.П. Альта // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1989. - Т.1. - С.38.
28. Яковенко Ю.П. Карань // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1990. - Т.2. - С107.
29. Яковенко Ю.П. Трубіж // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1993. - Т.3. - С.308.
30. Ярмоленко І.А. Переяслав-Хмельницький район // Географічна енциклопедія України. - К.:УЕ. - 1993. - Т.3. - С.23.

Сергієнко Ю.Г.	БОРОТЬБА З АНТИУРЯДОВИМИ ТЕРОРИСТИЧНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	190
Смілянський Ю.В.	СТАНОВЛЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ЗА ПРАВЛІННЯ ХАДЖИ-ПРЕЯ	195
Сморкачова Н.Л.	ТАТАРСЬКИЙ ЧИННИК У ЛИТОВСЬКІЙ ЕКСПАНСІЇ	202
Федоровський Ю.Р.	ОГЛЯД ЗАКОРДОННОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО МАХНОВЩИНУ	208
Фоміна А.В.	ДО ПИТАННЯ ПРО ВИСВІТЛЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ПЕРІОДУ НАЦІСТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1941-1944)	216
Чайка Н. Г.	СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ КЕРІВНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ДОСЛІДНОЮ СПРАВОЮ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)	219
Шуфрич Н.	ОФІЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ХІХ - ХХ СТ.	226
Юрченко О.В.	ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ - ХVІ СТ.	233

ПОВІДОМЛЕННЯ

Климов А.О.	ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ОСЕРЕДКІВ МОДРУ У 1928-1930 РР.	243
Лысенко С.Д., Лысенко С.С.	К ВОПРОСУ О "ТРАНСФОРМАЦИИ" И "РАЗДВОЕНИИ" АРТЕФАКТОВ В ПРОЦЕССЕ ИХ ПЕРЕПУБЛИКАЦИИ НА ПРИМЕРЕ КОМПЛЕКСА С ПЕРСТНЕМ В с.НОВОПОДКРЯЖ	247
Родин И.А.	К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ КРАЕВЕДЕНИЯ В ЛУГАНСКЕ В 20-е ГОДЫ ХХ ВЕКА	251

АНОТАЦІЇ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ